

9. Отрадна О. О. Проблеми вдосконалення механізму цивільно-правового регулювання деліктних зобов'язань: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 328 с.
10. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс: підручн. Київ, 2005. 560 с.
11. Новий тлумачний словник української мови: у 3-х томах. Т. 3 [Укл.: проф. В. В. Яременко та ін.]. Київ: Аконіт, 2003. 1440 с.
12. Коструба А. В. Юридичні факти в механізмі правоприпинення цивільних відносин: моногр. Київ: Ін Юре, 2014. 376 с.
13. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України: моногр. Правова єдність, 2009. 340 с.
14. Луць В. В. Договір як регулятор цивільних відносин // Право України, 2012. № 9. С. 19–25.
15. Гриняк А. Б. Теоретичні засади правового регулювання підрядних зобов'язань у цивільному праві України: моногр. Київ: НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2013. 376 с.
16. Сліпченко С. О. Правопороджуючі юридичні факти у механізмі правового регулювання особистих немайнових відносин // Вісник Національної академії правових наук України. 2013. № 3 (74). С. 195–203.
17. Сібільов М. М. Співвідношення актів цивільного законодавства і договору та базові моделі регулювання договірних відносин за чинним Цивільним кодексом України // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. 2004. № 4 (12). С. 60–65.
18. Рожкова М. А. Юридические факты гражданского и процессуального права: соглашения о защите прав и процессуальные соглашения. Исслед. центр частого права. Москва: Статут, 2009. 332 с.
19. Ковальська В. С. Підстави зміни та припинення сімейних правовідносин: моногр. Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2014. 20 с.
20. Иванова З. Д. Юридические факты и возникновение субъективных прав граждан // Сов. государство и право, 1980. № 2. С. 31–39.
21. Кириллова М. М. Сроки в гражданском праве. Исковая давность. Москва: Статут, 2006. 43 с.
22. Грибанов В. П. Сроки в гражданском праве. Москва, 1967. С. 8–10.
23. Луць В. В. Строки і терміни у цивільному праві України: моногр. Київ: Юрінком Інтер, 2013. 320 с.

Plenyuk M. Concept and features of the legal facts of the doctrine of the law of obligations

The article draws attention to the fact that the fundamental understanding of the legal fact evolved in terms of formal dogmatic jurisprudence under the influence of certain legal positivism. Different understanding of the concept of «legal fact» as in Soviet times, and in modern times. It is concluded that the modern doctrine of civil law as regards the legal facts of legal components of life, woven into a complex network of social relations, which are caused by economic, political and social factors, a legal and social category.

Keywords: legal facts, civil liabilities, legal, legal structure, rule of law, the facts of reality, commitment.

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ ВІДНОСИН ДОВІЧНОГО УТРИМАННЯ (ДОГЛЯДУ)

Цопіна Н. Л.,

здобувач НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України

У статті проаналізовано історичні аспекти зародження відносин довічного утримання (догляду). Акцентовано увагу, що правове регулювання досліджуваних відносин здійснювалося ще з часів римського приватного права, однак належного законодавчого закріплення вони отримали у Цивільному законодавстві у 1964 році.

Ключові слова: довічне утримання, догляд, договір, відчужувач, набувач, договір довічного утримання (догляду).

Відомо, що з усіх стародавніх правових систем найбільший вплив на правовий лад мало римське право. Погоджуючись із думкою Г. Ф. Пухти, що римські юристи довели свою юриспруденцію до ступеня досконалості [1, с. 315], вважаємо, що сьогодення просто змушене сприймати її як наставницю, яка просто приречена бути взірцем, а також, як слушно зазначив Є. О. Харитонов, бути підґрунтям для сучасних європейських правових систем [2, с. 163]. Саме римське право заклало підвалини для подальших розробок механізмів оформлення договорів, що, безумовно, є позитивним і для сучасного розвитку договірних конструкцій в цілому, і для договору довічного утримання (догляду) зокрема.

З наукових джерел сьогодні уже відомо, що розвиток римської імперії був на досить високому рівні, при цьому діяв принцип економічної стабільності, який виконував роль механізму переміщення

певних цінностей між суб'єктами. Адже засоби придбання речей [3, с. 240], які формувалися на цьому принципі, були одним із основних інститутів римського права. Досліджуючи такі відносини, римські юристи намагалися виробити і сформувати певні формальні поняття, правові ідеї та створити певну теорію. Саме так в правових джерелах пояснюється зародження феномена зобов'язань у Стародавньому Римі.

На думку О. Д. Кутателадзе, зобов'язальне право пройшло чималий шлях до свого формування у нинішньому вигляді. Його розвиток відбувався у два основних етапи: 1) етап формування інституту зобов'язань, тобто зобов'язального права; 2) етап існування сформованої системи зобов'язань [4, с. 79]. Попри це, «зобов'язання», яке існувало тоді, не втратило свого значення й сьогодні. Оскільки, як вказується в юридичній літературі, ще в Інституціях Юстиніана зобов'язання (*obligatio*) розуміли як правовий ланцюг, що примушує щось виконати відповідно до законів держави [5, с. 235].

У свій час Ф.-К. Савінії вважав, що зобов'язанням у римському праві були властиві такі ознаки: 1) предметом зобов'язання завжди були дії, що мають юридичне значення й правові наслідки; 2) їхні учасники, як правило, вчиняють активні дії (яким, втім, могло кореспондувати утримання від дій іншої сторони); 3) наявний конкретний правовий зв'язок: кредитор – боржник; 4) відносини сторін є динамічними, тобто спрямованими на зміну існуючого стану речей; 5) захист прав та інтересів уповноваженої особи має персональний характер, що відображається, зокрема, у тому, що позов про захист своїх прав та інтересів кредитор може подати лише до точно визначеної особи – боржника за цим зобов'язанням [6, с. 48]. На думку цього вченого, саме такі відносини слід вважати «зобов'язаннями», адже вони мали суворо особистий характер, стосувалися тільки тих осіб, які його уклали. Кредитор не міг передати свої права, а боржник перевести свої обов'язки на інших осіб.

З приводу моменту виникнення зобов'язань у римському праві між вченими не було єдиної правової позиції. Одні вчені дотримувалися думки, що зобов'язання були все ж таки встановлені законом (*obligatione lege* – обов'язок батьків і дітей давати один одному утримання, аліменти), інші [7, с. 215] – вважали, що зобов'язання є результатом окремих дій, причому ці дії мали бути або правопорушеннями – деліктами, або юридичними актами (сделками) [8, с. 377]. Проте абсолютно усі вчені були одностайні в тому, що всі зобов'язання беруть свій початок саме з римського цивільного права. При цьому, як слушно зазначає М. Д. Пленюк, зобов'язання в давньоримському праві були виключно особистим відношенням між двома чи кількома визначеними особами, адже містило в собі суворо обмежений перелік зобов'язальних форм, який, як правило, пов'язували з існуванням позовів. Тому для сторін існувало правило «суворого боргового тягара», що забороняло створювати нові зобов'язання [9, с. 15].

Як і зобов'язання в цілому, зобов'язальні відносини з довічного утримання (догляду) беруть свій початок із джерел римського приватного права. Найперші згадки про такі види зобов'язань можна віднайти у звичаю шанування культу предків та більш пізнього морального усвідомлення догляду за людьми похилого віку з боку родичів або громади [10, с. 337]. Сприяла розвитку таких відносин церква, відповідно й контроль за їх належне виконання також покладався на неї. На думку Г. В. Озернюка, договір довічного утримання виник у результаті видозміни давнього звичаю середньовічних людей передавати рухоме та нерухоме майно церкві в обмін на забезпечення свого утримання у вигляді довічної ренти [11, с. 287–288]. На нашу думку, модернізація традиційного погляду щодо шанування людей похилого віку, яка проявлялася через догляд людей похилого віку, людей з обмеженими можливостями служителями церкви, призводила до того, що після їх смерті все майно переходило у володіння церкви. Адже, як слушно зазначав І. М. Тютрюмов, в житті людей бували такі випадки, коли стара або взагалі безпомічна людина володіє настільки невеликим статком, що із звичайних доходів не може існувати відповідно до своїх потреб. Виходом з такого становища була лише передача цього майна у власність іншій особі з тим, щоб замість цього йому надавали довічне утримання або виплачували довічний дохід (ренту) в потрібному для життя розмірі [12, с. 56]. Саме тому такі відносини у той час й контролювала церква.

Однак постійний розвиток історичних подій зумовлював значні зміни, в тому числі і в правовому значенні. Саме після розпаду середовічної козацької держави суспільство вступило в епоху модернізації, і правова регламентація поступово почала набирати писаних форм. В цей період договір довічного утримання (догляду) набув договірних писаних форм. Як зазначає О. В. Великорода, інститут довічного утримання в Україні формувався під впливом двох різних політико-правових систем – Російської та Австро-Угорської імперій, що, безумовно, мало свої специфічні наслідки для різних частин сучасної України [13, с. 9–10].

Саме в Австрійській імперії 1811 р. був ухвалений Загальний цивільний устав, що регулював зобов'язальні відносини. Сучасні відносини з довічного утримання (догляду) на той час розглядалися як відносини довічної ренти. У другій половині 1870-х – на початку 1880-х рр. австрійські правники Штубенраух і Кірхштеттер зауважили, що велику подібність до договору довічної ренти мали правовідносини, які практикувалися в Австрії при селянських маєтках, їх називали «прожиточні видачі» (*auszug*). Відповідно до їх змісту сторони домовлялися, що набувач селянського маєтку при його отриманні

надавав відчужувачу на час його життя або на певний термін право проживання в маєтку чи надавав в користування інші частини маєтку (наприклад, ділянку, поля, сади тощо) і був зобов'язаний утримувати відчужувача в натуральній формі або через грошові платежі, а у випадку хвороби – доглядати його [14, с. 363]. Натомість відносини з приводу довічного утримання (догляду) в Російській імперії не визначалися як такі. Дискусії з приводу їх існування почали поширюватися лише наприкінці XIX ст. та початку XX ст. [12, с. 353; 15, с. 556]. З наведеного доходимо висновку, що зародження інституту договору довічного утримання (догляду) на українських землях можна констатувати з австро-угорських нормативних актів. Відтак для західного населення країни договірні відносини врегульовувалися завдяки Кодексу Галиції 1797 р., що, безумовно, відображало свою специфіку в подальшому їх регулюванні в різних частинах сучасної України.

Реальне становлення інституту договору довічного утримання (догляду) по всій території України відбулося після Першої світової війни, хоча вказівка щодо ознак такого роду договору містилася у нотаріальній інструкції від 17 листопада 1928 р., в якій йшлося про те, що у договір дарування можна включити обов'язок особи, яка одержала дар, утримувати дарувальника або третіх осіб до смерті. Проте згодом ця норма була скасована [16, с. 50]. Саме тому доводиться констатувати, що після створення СРСР договір довічного утримання (догляду) практично не застосовувався. До того ж можна зазначити, що й після Жовтневої революції досліджувані відносини опинилися поза сферою правового регулювання цивільного законодавства. Відсутність в Цивільному кодексі РРФСР 1922 р. договірних моделей, подібних договору ренти, була викликана тим, що такі відносини, як і в середньовіччі, визнавалися лихварськими та такими, що суперечили радянській ідеології.

Таким чином, з наведеного можна констатувати, що під дією модернізації XX ст., зокрема після розпаду традиційного сімейного укладу та громадського побуту в українських селах, багато функцій перебрала на себе держава. Відтак договірні відносини в цілому та й відносини з довічного утримання (догляду) зокрема не зазнавали свого розвитку. Так, на думку М. В. Ткаченко, досліджуваний договір не практикувався з ідеологічних причин, адже комуністичні партійні органи вважали його «вигадкою лихварів» і таким, що не відповідав «соціалістичному способу життя» [17, с. 30]. Однак, незважаючи на переконаність владних структур щодо відсутності застосування зобов'язань з довічного утримання (догляду), практика використання останніх все ж існувала, зокрема у своєму завуальованому вигляді. Адже, як слушно зазначив В. С. Ем, положення про довічне утримання (догляд) були поміщені до положень договору дарування, оскільки той, хто здійснював дар, взамін одержував довічне утримання (догляд) [18, с. 8]. Більше того, за роки НЕПу також простежуються неодноразові випадки укладення договорів продажу жилих приміщень під умову надання продавцю довічного утримання [19].

З 1940 р. ситуація з приводу нормативного регулювання зобов'язальних відносин довічного утримання (догляду) змінилася. За сприянням владних структур договори дарування, в яких містилися пункти довічного утримання (догляду) дарувальника, були визнані недійсними. Проте така імперативна вказівка не впливала на розвиток договірних відносин з довічного утримання (догляду). Адже зобов'язальні відносини не припинили свого існування, а лише змінили свій розвиток. Зокрема, як зазначає М. Й. Бару, сторони, які домовлялися про відносини довічного утримання (догляду), оформляли відчуження будинку через договір купівлі-продажу, в якому ціна нерухомості визначалася мізерною сумою, яка підкріплювалася додатковим обов'язком покупця – довічно утримувати продавця. До того ж, у спадкових договорах також передбачалися умови, що особа, яка заповідала будинок іншій стороні, брала з останньої зобов'язання годувати її до самої смерті [20, с. 30–31]. На думку О. М. Великороди, післявоєнні суди СРСР зазвичай прагнули розглядати договори довічного утримання (догляду) за конструкцією договорів дарування або ж купівлі-продажу. В усіх інших випадках такого роду договори суди визнавали недійсними [21, с. 123]. Однак, незважаючи на такий загальний судовий супротив, договір довічного утримання (догляду) все ж таки існував.

У 1950 р. Всесоюзний Верховий Суд постановив, що правочини, укладені громадянами Радянського Союзу у період окупації згідно з радянськими законами, які не суперечили «інтересам радянської держави», визнаються дійсними, а цивільні правовідносини, що виникають на їх підставі, охороняються законом. У випадку, коли в часи окупації правочин мав бути нотаріально оформленим, то суди мають визнати його чинним, але зобов'язати сторони завірити його у нотаріуса на тепер. У випадку, коли ж таке оформлення ставало неможливим із причин відмови однієї зі сторін чи відсутності можливості встановлення її місця проживання – за позовом зацікавленої сторони суд ухвалював рішення, в якому зобов'язував здійснити нотаріальне оформлення [22, с. 146].

В цілому, якщо поглянути на історичний розвиток крізь призму усіх подій того часу, то можна зазначити, що не лише історичні події призвели до правового регулювання таких відносин. Неабияку роль відігравали й наукові дискусії, які постійно точилися у правовій доктрині з природу позитивних та негативних моментів договору довічного утримання (догляду). Ціла плеяда радянських вчених працювала над удосконаленням правових положень цього договору. Адже зубожіння значної частини населення, втрата більшої частини житла, поява величезної кількості одиноких хворих та немічних

людей, людей похилого віку, інваліди, які не мали можливості самостійно задовольняти свої побутові потреби, це були ті чинники, що зумовлювали до правового регулювання такого роду відносин. Саме наполегливість юристів уніфікувати цивільно-правові відносини в усіх республіках СРСР призвела до того, що поняття «довічного утримання» з'явилося в цивільному праві не тільки України, а й інших республік.

Однак не усі вчені того періоду поділяли думки щодо правового регулювання зобов'язальних відносин з довічного утримання (догляду). Зокрема, В. П. Маслов наголошував на тому, що існує безперечна соціальна користь таких договорів та наводив позитивний досвід застосування вказаних договорів в практиці союзних республік колишнього СРСР. Вчений визначав і труднощі, пов'язані з виконанням умов договору, одночасно пропонуючи шляхи їх подолання [23, с. 45]. Натомість деякі науковці висували категоричне незадоволення з приводу правового регулювання цього виду договору. Зокрема, професор І. Л. Брауде висловлював свою думку, що такого роду договірні відносини, в тому числі й відносини ренти, не відповідають правилам соціалістичного суспільного життя, а тому не мають права на існування [24, с. 139]. Професор С. Н. Ландкоф, не прив'язуючись до соціалістичного розвитку відносин, обґрунтовував своє несприйняття таких відносин неможливістю заздалегідь визначити та взагалі співвідносити ціни самого змісту договору та переданого майна. Вчений звертав увагу, що така неможливість, свого роду алеаторність, призведе до укладеності великої кількості кабальних договорів, до укладення яких примушуватиметься сторона, яка опинилася у важкому матеріальному становищі [25, с. 242].

Однак розвиток подій та дискусії вчених зумовили включення загальних понять до норм ЦК РРФСР 1964 р. Разом із РРФСР союзні республіки, серед яких Литва, Білорусь, Латвія, Естонія, Молдова, Туркменістан, Вірменія, включили до своїх Цивільних кодексів розділи про договір купівлі-продажу будинку з умовою довічного утримання продавця, натомість України та Грузія – включили положення про договір довічного утримання.

Саме тому Цивільний кодекс Української РСР вважається першим законодавчим актом 1964 р., який вивів у площину пойменованості зобов'язальні відносини довічного утримання (догляду), адже серед його норм з'явилася не лише дефініція цього виду договору, а й норми, які окреслювали права та обов'язки сторін. Це й стало початком розвитку відносин довічного утримання (догляду) у сучасний період.

На думку О. М. Великороди, розвиток інституту довічного утримання із 1964 р. до 2003 р. слід поділяти на два періоди: 1) перший період (1964–1991), який відзначається стабільністю інституту довічного утримання та ретельним дослідженням радянського законодавства в його договірній частині; 2) другий період (1991–2003), коли в українському законодавстві відбуваються істотні зміни, котрі вплинули і на тлумачення договору довічного утримання. Саме другий період, на думку автора, позначений широкою науковою дискусією із обґрунтуванням потреби ухвалення ЦК України 2003 р. в цілому і договору довічного утримання зокрема на якісно нових засадах [13, с. 23].

З наведеного можна зазначити, що становлення і розвиток інституту договору довічного утримання (догляду) відбувався протягом багатьох століть, однак на сьогодні він все ж таки залишається малодослідженим. Адже залишаються дискусійними питання походження договору довічного утримання (догляду), його місця в системі цивільно-правових договорів, відповідальність сторін у разі неналежного виконання умов договору тощо. Як слушно зазначає С. А. Пилипенко, малодослідженість проблеми виникнення інституту довічного утримання (догляду) може негативно впливати на послідовне реформування відносин по довічному утриманню (догляду), оскільки зовсім не враховується їх історичний досвід [26, с. 289].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Пухта Г. Ф. История римского права. Москва: Тип. Семена, 1864. С. 315–316.
2. Харитонов Є. Римське право як підґрунтя сучасного права Європи. Сучасні проблеми адаптації цивільного законодавства до стандартів Європейського Союзу: матеріали I Міжнар. наук.-метод. конф. Львів, 2006. Вип. 1. С. 163.
3. Гарсия Гарридо М. Х. Римское частное право: казусы, иски, институты: пер. с исп. М. Х. Гарсия Гарридо; отв. ред. Л. Л. Кофанов. Москва: Статут, 1998. С. 240.
4. Кутателадзе О. Д. Підстави виникнення зобов'язань за римським приватним правом і сучасним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03, Одеса, 2006. 210 с.
5. Римское частное право: учебник / под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. Москва: Новый юрист, 1997. С. 235.
6. Савиньи Ф.-К. Обязательственное право. Москва: Типогр. А. В. Кудрявцевой, 1876. С. 48.
7. Санфилиппо Чезаре. Курс римского частного права: учебник под. ред.: Д. В. Дождева. Москва: Изд-во БЕК, 2000. С. 215.
8. Покровский И. А. История римского права. Санкт-Петербург: Летний Сад, 2002. С. 377.

9. Пленюк М. Д. Підстави виникнення зобов'язальних правовідносин в механізмі правового регулювання: монографія. Київ: НДІ приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2016. 358 с.
10. Етнографія України: навч. посіб. За ред. проф. С. А. Макаруча. вид. 2-ге, перероб. і доп. Львів: Світ, 2004. 520 с.
11. Озернюк Г. В. Історичні джерела рентних правовідносин. Актуальні проблеми держави і права. 2010. Вип. 53. С. 282–291.
12. Победоносцев К. П. Курс гражданского права. Ч. 3. Договоры и обязательства. Санкт-Петербург, 1890. 342 с.
13. Велигорода О. М. Договір довічного утримання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. Юридичний ін-т. Івано-Франківськ, 2006. 193 с.
14. Общее гражданское уложение Австрийской империи 1811 г. / изд. ред. комис. по сост. гражд. уложения; пер. Г. Л. Вербловский. Санкт-Петербург: тип. Правительствующего сената, 1884. 551 с.
15. Анненков К. Н. Система русского гражданского права. Отдельные обязательства. Санкт-Петербург, 1904. 156 с.
16. Нотаріат УРСР: зб. зак. актів і відом. мат. з нотаріату, чинних на 1 травня 1938 р. / упоряд. А. Д. Каплан, А. В. Данішевський. Київ, С. 193.
17. Ткаченко М. В. Історія розвитку договору довічного утримання. Вісник Ужгородського національного університету. Серія право. Випуск 35. Частина 1. Том 2. 2015. С. 29–32.
18. Ем В. С. Договор ренты / Законодательство, 1998. № 5. С. 8–19.
19. История гражданского права России. URL: <http://civil-law.narod.ru/wist/gk22/> (дата звернення: 29.01.2017 р.).
20. Бару М. И. Договорное обязательство о содержании / Ученые записки. Вып. III. Харьков: Издание Харьковского юридического института им. Л. М. Кагановича, 1948. 196 с.
21. Велигорода О. М. Становлення інституту довічного утримання. Право України, 2003. № 12. С. 122–125.
22. Гражданский кодекс РСФСР. Официальный текст с изменениями на январь 1956 года и с приложением постатейно систематизированных материалов. Москва: Гос. изд-во юрид. литер., 1956. 271 с.
23. Маслов В. Ф. Договоры с условием пожизненного содержания / Советское государство и право, 1954. № 5. С. 45–46.
24. Брауде І. Л. Право на строение и сделки по строениям по советскому праву. Москва, 1954. С. 139.
25. Ландкоф С. Н. Основи цивільного права. Київ, 1948. С. 242.
26. Пилипенко С. А. Договір довічного утримання: історія становлення та розвитку / Електронні матеріали підсумкової науково-теоретичної конференції «Стан, проблеми та перспективи сучасної юриспруденції України в умовах євроінтеграції: правові та суспільні аспекти» (Київ, 23 квітня 2015 року). Київ: Нац. акад. внутр. справ. 2015. С. 289–292.

Tsopina N. Historical aspects of relations binding lifelong maintenance (care)

The article analyzes the historical aspects of the origin of life maintenance relationships (care). The attention that the regulation of relations studied carried out from the time of Roman private law but adequate legislative provisions they have in civil law in 1964.

Key words: permanent alimony, maintenance, contract, disposing purchaser, the contract of life maintenance (care).

ДОГОВІРНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВІДНОСИН У СФЕРІ ПЕНСІЙНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Чудик-Білоусова Н. І.,

кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри трудового, земельного та господарського права Хмельницького університету управління та права

Стаття стосується договірної регулювання відносин у сфері пенсійного забезпечення. Встановлено, що правовідносини у сфері недержавного пенсійного забезпечення переважно врегульовані нормами цивільного права. Охарактеризовано порядок укладення договору між особою та уповноваженими суб'єктами на солідарному, накопичувальному та недержавному рівнях пенсійної системи.

Ключові слова: пенсійна система, недержавне пенсійне забезпечення, договір, договірне регулювання.